

НАДЕ ПРОЕВА
Филозофски факултет,
Скопје

УДК 930.271:7.032.773

ТРИ НАДГРОБНИ СПОМЕНИЦИ ОД ПРЕСПАНСКИОТ КРАЈ

А б с т р а к т: Се коментираат три надгробни споменици од преспанскиот крај: 1. ара со натпис на грчки јазик кој ја содржи формулата ζῶν καὶ ὦν од с. Долна Бела Црква 2. ара од с. Грнчари со мотив на хероизиран покојник и две бисти на покојниците во одделни полиња и 3. стела со мотив на фигури во две релефни полиња од Отешево.

1. село Долна Бела Црква

Во олтарот на црквата Св. Елена и Константин подигната во 1888 год., во секундарна употреба се наоѓа профилирана ара со надгробен натпис¹ закопана од половина во земјата. Арата е употребена како носач за горниот дел на светиот престол, којшто е изработен од бел мермер, на аглите откриен (капител) и најверојатно потекнува од постарата фаза на црквата. Неговите димензии се: вис. 0,50 м., шир. 1 м. и долж. 0,95 м. (Сл. 1).

Арата којашто не интересира овде изработена е од обичен камен, горе профилирана во висина од 0,30 м. што значи, дека треба да се додаде уште толку за долната профилација. При првата ревизија на споменикот беа прочитани само горните седум редови од натписот заради цементниот под. При втората ревизија² беше ослободен целиот натпис, којшто зафаќа 0,40 м. од натписното поле кое е врамено со двојна рамка. Вкупните димензии на арата се: видлива височина 0,80 м. и околу 0,50 м. во земјата, шир. 0,42 м. и деб. 0,38 м. Висината на буквите е 2 см како и растојанието меѓу редовите. Натписот е добро сочуван освен во горниот лев агол каде што недостасуваат една до две букви заради површинското оштетување. (Сл. 1а)

Ἀλέξανδρος / Α]παιλλοδῶρου / [ζ]ῶν καὶ ὦν / [ἐ]νέθηκεν / Οὐ]αλερίῳ / [τ]ῷ υἱῷ καὶ / ἑαυτῷ καὶ / Αντιγόνῃ / τῇ [σ]υνβίῳ / μνήμης / χάριν.

Значењето на овој натпис покрај ономастичкиот придонес лежи пред сè во формулата ζῶν καὶ ὦν која е ретка во Македонија.

¹ За арата без известена од колегата Бојан Пупалевски, археолог-кустос при Музејската збирка во Ресен, кој ја регистрирал за време на инвентаризацијата на спомениците на кул турата во ресенска општина, за што и во оваа прилика срдечно му благодарам.

² Благодарност им должам и на Месната заедница и Црковниот одбор на селото за покажаното разбирање кон нашата работа, како и на Јордан Проевски, лекар од Ресен, за помошта при ослободувањето на натписното поле од цементниот под.

Досега во нашиов дел има само две потврди за истата: едната на надгробната стела на центурионот на III -та Галска легија најдена во с. Малино, сега во Народниот музеј во Штип³, а другата на цивилниот натпис најден во с. Дреново, сеуште таму⁴. Расправајќи за оваа и сродните формули Ф. Папазоглу се прашуваше⁵ дали нејзината употреба е резултат на туѓо влијание т.е. туѓ обичај, бидејќи се знае дека III-та Галска легија којашто имала постојан логор во Сирија била префрлена во Горна Мезија за време на граѓанската војна 68—69 г.⁶ како и за време на Александар Север во врска со неговите планови за воените операции на Рајна, при што престојувала во логорот во *Viminacium* (Костолац)⁷.

Со оглед на палеографските и стилските особености стелата од с. Малино може да се поврзе со вториот престој на легијата на Балканот, а нејзината иконографска шема укажува на странец кој починал во Македонија. Имено, покрај астралната симболика на фронтонот која во Македонија се среќава само на спомениците по долината на средниот Вардар, во рамките на натписното поле издвоено е меѓуполе со претстава на човечка фигура *en face* која за узда води оседлан коњ свртен на лево. Оваа иконографска шема не е карактеристична за македонските споменици. Во нашиов дел има само уште еден примерок, тоа е стелата од Стоби⁸ во чиешто меѓуполе е претставено рогато животно, додека релефното поле е уоквилено со винова лоза, елемент типичен за малоазиските споменици и нивниот „*horror vacui*“⁹ што и во овој случај укажува на странец.

Надгробниот споменик од с. Дреново нема никакви индикации кои би укажувале на странец, ономастиката е типична за овој крај. Истото важи и за нашиов споменик. Александар и Аполодор во разни графички варијации повеќе пати се посведочени во нашиов дел на Македонија¹⁰. Дорскиот пак облик на името Антигоне, во нашиов дел посведочено само еднаш¹¹, овде се јавува по втор пат¹². Бројните потврди во егејскиот дел на Македонија и нашиов пример се уште еден доказ за нејонско-атицкиот карактер на македонската ономастика^{12a}. Сето ова покажува дека фор-

³ Н. Вулић, *Антички споменици наше земље*, Споменик СКА LXXV (1934) no 157.

⁴ И. Микулчиќ, *Една античка vila rustica во Тиквеш*, Годишен зборник на Филозофскиот факултет во Скопје 23 (1971) стр. 281, заб. 25 и Fanula Papazoglou, *Notes épigraphiques de Macédoine*. *Živa Antika*, 32/1 (1982) стр. 46—48.

⁵ *op. cit.*, стр. 48.

⁶ Pauly—Wissowa, *Realencyclopaedie*, t. XX/2, no 105.

⁷ Мирослава Мирковић, *Римски градови на Дунаву у Горњој Меиџи*, Београд, 1968, стр. 70.

⁸ Н. Вулић, Споменик LXXI, (1931) no 105.

⁹ Д. Димитров, *Портрети врху античкиите надгробни плочи од римско време во североисточна Македонија*, ИАИ, XIII, 1939 (1941) стр. 74.

¹⁰ види ги индексите во Спомениците бр. LXXI, LXXV, LXXVII и XCVIII

¹¹ Н. Вулић, *op. cit.* no. 641 (Варош).

¹² првиот е од с. Мојно, види Старинар, XIII-XIV, (1962/63) стр. 220.

^{12a} O. Masson, *Quelques noms de femmes en Macédoine*, Z. f. Pap. u. Epig., 55, 1984, str. 133.

мулата ζων και ὧν ја користеле како странците така и старо-седелците и засега нивниот однос во нашиот дел од провинцијата е 1:2.

Иако е комплетен, натписот не содржи никакви индикации за датирање освен палеографските. Ономастичката формула е типично македонска¹³ и таа покажува дека римско граѓанско право, немале ниту дедикантот, таткото на покојниот, ниту пак покојниот. И палеографскиот елемент не е многу речит: изгледот на буквите не е карактеристичен, бидејќи лунарните букви (сигма, омикрон, омега) се среќаваат во целиот царски период. Единствено буквата го (ρ) која е навалена надесно и кара (κ) чиешто покуси краци се дадени во еден потег со една цртичка, како и фонетските и морфолошките промени¹⁴ како што е преминувањето на дифтонзите во вокали, во случајив αι > ε во και¹⁵, како и преминот на μ во υ пред β¹⁶, укажуваат на подоцнежен период, во секој случај крај на III в.н.е.

2. село Грнчари

Од дворот на црквата св. Атанс во Охридскиот музеј на привремено чување однесена е профилирана ара, којашто сè уште се наоѓа таму, заведена под инв. бр. А 29.

Арата е изработена од бел мермер, профилирана од трите страни, додека одзади е грубо работена. Нејзините димензии се: вис. 120 м, шир. 0,55 м (профилација) и 0,40 м (полиња), деб. 0,40 м (профилација) и 0,30 м (полиња) (сл. 2)

Арата е прилично добро сочувана, освен по должината на десната страна којашто е откргнута, такашто од претставата на горното релефно поле недостасуваат потколениците на коњот. На предната страна изработени се две релефни полиња меѓусебе одделени со хоризонтална пречка. Во горното поле со дим. 0,40 x 0,37 м. претставен е коњаник во галоп на десно со развиорена хламида и подигната десна рака во којашто веројатно држел копје кое било претставено со боја, аналогно на спомениците со ваква иконографска шема. Со левата рака ги држи уздите на коњот чијашто глава е одлупена. Горниот дел на телото на коњаникот претставен е еп фасе, а десната нога ја допира земјата. До ногата, свртено на десно, претставено е мало четвροножно животно, куче, додека зад коњот во стоечки став и еп фасе, мала човечка фигура, прилично оштетена. Најверојатно е дека се работи за машка фигура т.е. слуга што е вообичаено за овој тип на претстави.

¹³ Фанула Папазоглу, *О ономастичкој формули код Македонаца у римско доба*, Жива Антика 5 (1955) стр. 350—372.

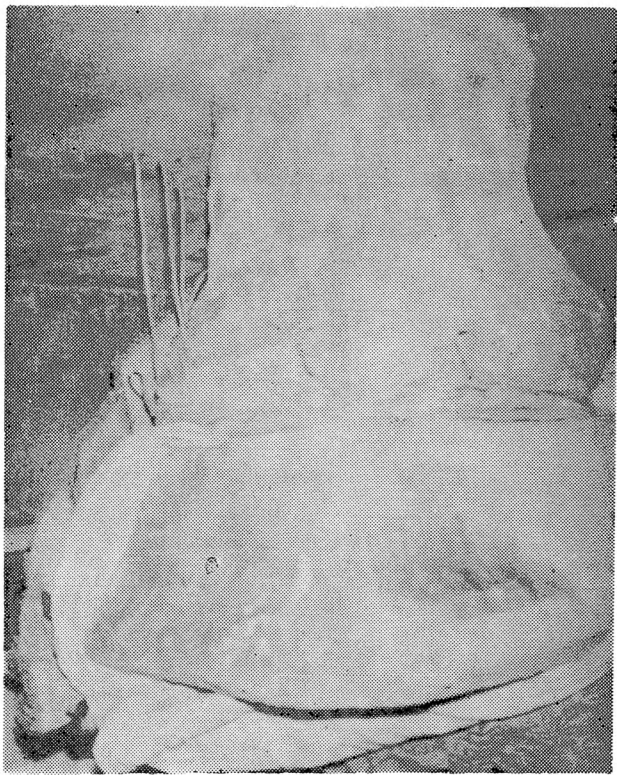
¹⁴ Р. Марић, *Грчки језик античких сџановника Јужне Србије*, Гласник СНД, XV/XVI, (1936) стр. 297—302.

¹⁵ Н. Вулић, *Споменик LXXI*, по 49 и 109, *Споменик LXXV*, по 31 и 106, *Споменик LXXVII*, по 7 и 44 и *Споменик XCVIII*, по. 61, 77, 78, 118, 134, 143, 341, 343, 366.

¹⁶ Н. Вулић, *Споменик LXXI*, по 136, 234, 341, 384, *Споменик LXXV* по 136 и 114, *Споменик XCVIII*, по 78, 116, 118.

Μ Λ Ε Ζ Α Ν Δ Ρ Ο Σ
Π Ο Λ Λ Ο Δ Ψ Ρ Ο Υ
Ω Ν Κ Ε Ω Ν
Ν Ε Ο Η Κ Ε Ν
Α Λ Ε Ρ Ι Ω
Ω Υ Ι Ω Κ Ε
Ε Α Υ Τ Ω Κ Ε
Α Ν Τ Ι Γ Ο Ν Α
Τ Η Υ Ν Β Ι Ω
Ω Ν Η Ω Η Σ
Χ Α Ρ Ι Ν

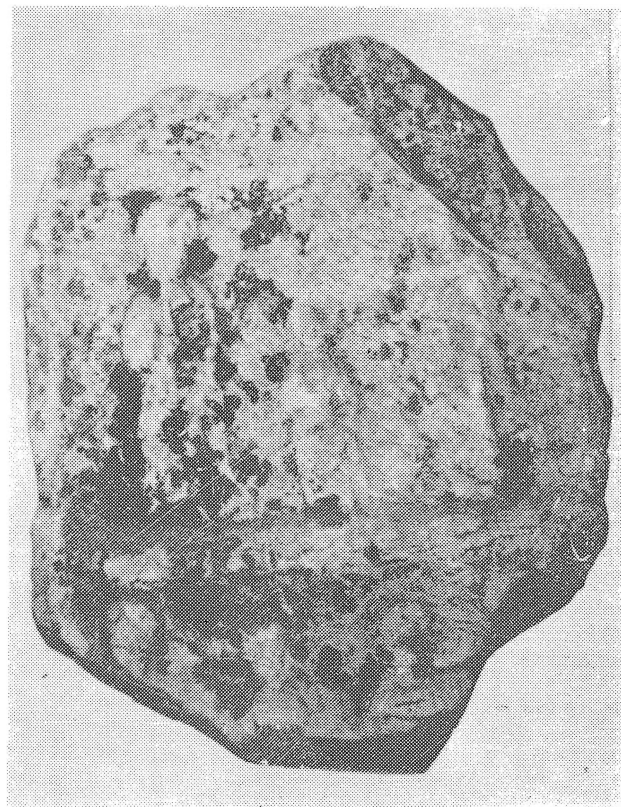
Сл. 1. Ара во олтарот на црквата
Св. Елена и Контастин во
с. Долна Бела Црква.

Сл. 1а Натпис на арата во
с. Д. Бела Црква

Сл. 2. Ара од с. Грнчари

Сл. 3 Фрагментирана стела
од лок. Сирхан—Отешево

Во долното релјефно поле со дим. 0,27 x 0,37 м. претставени се две бисти чишто глави се прилично оштетени: лево машка, десно женска со химатион префрлен преку главата. Цртите на лицето се речиси напивно уништени. Трагови од натпис нема.

Арите со две релјефни полиња се поретки кај нас, обично едното е релјефно, а другото натписно. Со две полиња досега има 6 ари, од кои 4 се необјавени: две во Битолскиот музеј и две во прилепскиот крај. Објавените ари покрај мотивот на коњаник во другото поле имаат гозба, на арата од Хераклеја¹⁷ и фигури на арата од Чепигово¹⁸.

Интересот на овој споменик лежи пред сè во претставата на бистите, иконографски мотив, редок во нашиов дел на провинцијата Македонија. Овој мотив се среќава пред сè во Пелагонија без оглед на типот на споменикот. Покрај гиповите чишто единствен мотив е бистата (типовите III, VI варијантите b и c застапени само во Пелагонија)¹⁹, овој мотив се јавува најчесто на арите²⁰. Најсеверните примероци се од Т. Велес на типот едикула²¹, додека најјужниот засега е нашава ара како и војничката стела всидана во црквата Св. Ѓорѓија во Ресен²² што е сосема разбирливо ако се има предвид фактот дека се работи за чисто римски мотив којшто кај нас е дојден со римската опкупација. Неговата концентрација во југозападниов дел на Републикава (иако се работи за релативно мал број споменици во однос на другите типови што е резултат на слабата испитаност на преспанскиот крај) е условена од фактот дека низ него минувала старата балканска сообраќајница Via Egnatia којашто Римјаните ја осовремениле веднаш по заземањето на овие краишта, некаде во четириесеттите години на II в. пред н.е. И медалјонот чишто речиси единствен иконографски мотив е бистата, најчесто се јавува во југоисточниот дел на Републикава²³, укажува на навлегувањето на овој мотив преку сообраќајницата Thessalonike-Scupi-Naissus-Singidunum. Мотивот на горното релјефно поле исто така е карактеристичен за Пелагонија и најчесто се среќава токму на овој тип на споменици²⁴. Она што треба посебно да се

¹⁷ Н. Вулић, Споменик XCVIII по 40.

¹⁸ Н. Вулић, *op. cit.* стр. 289 и Споменик LXXI, по 506.

¹⁹ Наде Проева, *Типологија надгробних споменика југословенској дела римске провинције Македоније*, Београд, 1978, магистерска работа во ракопис, стр. XX—XXI и XXVII.

²⁰ Покрај нашава ара и двете ари регистрирани од Н. Вулић но без фотографии, Споменик LXXI по 365 (Волково) и по 473 (Руфи), една необјавена ара се чува во Битолскиот музеј.

²¹ Н. Вулић, *op. cit.* по 55.

²² види ја другата статија во истиов број на Жива Антика.

²³ Borka Josifovska, *Médaillon funéraire de Marvinici*, *Žtva Antika* 11 (1961) стр. 306.

²⁴ Другите надгробни ари со мотив на коњаник во нашиов дел на Провинцијата се арите од Чепигово, Н. Вулић, *op. cit.* по 505 и по 492 од Трново, од Битола, Споменик XCVIII по 40, како и една необјавена ара во дворот на црквата Св. Никола во Варош, Прилеп.

подвлече е фактот, дека и покрај сличностите со претставите на вотивните споменници треба, да се прави строга разлика помеѓу нив. Имено, иконографската шема на коњаник во движење или мирен став веднаш асоцира на т.н. тракиски коњаник којшто бил омилен на балканскиот простор во римско време (царски период) и кој покрива различни локални божества и има чисто вотивен карактер. Меѓутоа, претставите на коњаник на надгробните споменници се среќаваат многу рано уште во IV в. пред. н.е. на тлото на класична Грција²⁵ и многу почесто во Македонија²⁶ од каде што најверојатно, концепцијата на херој кој лови или се бори на коњ се раширила во хеленистичкиот свет²⁷ со и по освојувањата на Александар Македонски и добила значење на хероизиран покојник. Ова религиозно сваќање се одржува и во римско време. Дека т.н. тракиски коњаник на надгробните споменници претставува хероизиран покојник со значење на прадедо кај нас прв укажа Н. Вулик²⁸, а потоа и М. Гарашанин²⁹. Доказ за тоа се надгробните споменници со представа на т.н. тракиски коњаник и бисти³⁰, или фигури³¹, на покојните во исто релјефно поле. Но и покрај тоа во науката сè уште се одржува застареното мислење дека се работи за божество и кај надгробните споменници та истите се обработуваат заедно со вотивните. Така и нашава ара за прв пат е објавена од страна на А. Цермановић-Кузмановић во студијата за споменниците на тракискиот коњаник во Југославија³², само врз основа на фотографија, без димензии и точно место на наоѓање иако таа е регистрирана во стручната литература³³. Но веќе во другата статија авторката дозволува дека претставите на коњаник на надгробните споменници се однесуваат на покојниот и дека иконографските типови А и В од класификацијата на Г. Кацаров, се преземени од грчките надгробни споменници во хеленистичко време³⁴. Дека првобитно се работело за идентификација на покојниот со локален

²⁵ R. Lullies—M. Hirmer, *Greek sculpture*, New York, 1960, no 192.

²⁶ на мозаици, во Пела, Македонија 9, (1969) стр 179; 15, (1975) стр 188; на фрески во македонските гробници во: Наоуса, Македонија 7, (1967) стр. 337; 9, (1969) стр. 196 и 15, (1975) стр. 289, во Лефкадија, Македонија 15, (1975) стр. 284; на скулптура: во Вергина е најден дел од композиција на лов со представа на куче и дива свиња идентично со сцените на т.н. тракиски коњаник. Македонија, 13, (1973), стр. 481.

²⁷ Ph. Petsas, Some picture of Macedonian riders prototypes of the „thracian“ rider“, *Pulpudeva* 2, (1976) стр. 198.

²⁸ *Трачки коњаник*, Глас СКА CXIV (1925) стр. 88 и *Трачки коњаник и групe иконе из наше земље*, Споменик XCVIII (1941—48) стр. 285.

²⁹ *O problemu starobalkanskog konjanika*, *Godišnjak* CBI, XIII, (1976) стр. 291.

³⁰ BCH, 37, (1913), no 16, фиг. 3; Arch. Deltion, 21, 1966 (1968), T. 352

³¹ Th. Ridzakis — J. Touratsoglou, *Ἐπιγραφές ἑνὶ Μακεδονίας* Athina, 1985, no 53.

³² *Die Denkmäler des thrakischen Heros in Jugoslawien und das Problem des thrakischen Reitergottes*, *Archaeologia Jugoslavica*, IV (1963) no 64 T. IV/16.

³³ Б. Сариа, Глас XXXII (1923), стр. 309.

³⁴ *Споменници итрачкој коњаника у нашој земљи*, *Старинар*, XIII—XIV 1962—1963 (1965) стр. 122.

херој, а не божество во вистинска смисла на зборот доказ е отсуството на име за т.н. тракиски коњаник како и епитетите *ἀρχαγέτας*, *πατριός θεός*, *συγγενείας*, кои се среќаваат на votivните споменици. Дека култот на херојот е врзан за верувањата во задгробниот живот покажа Ђ. Гавела³⁵ со анализа на писаните извори. Тоа го потврдуваат и завршните формули на епитафите во Беотија и Тесалија *ἥρως χρηστή χάρις*, а во нашиов дел *ἥρως χάρις* или само *ἥρως* кои се јавуваат на територијата на најстарите популации Пеонците и Пелагонците³⁶. Поверојатно е дека идентифицирањето на некој од овие локални херои со Асклепиј и Аполон е направено подоцна, заради одредени заеднички црти меѓу херојот прадедо, заштитник на родот и луѓето, и овие божества. Индикативно е тоа што претставите на т.н. тракиски коњаник на надгробните споменици во Македонија се побројни од votivните, така што односот е приближно 2: 1, во корист на на надгробните.

Што се однесува до датирањето на нашата ара, со оглед на отсуството на епиграфски показатели и оштетеноста на портретните карактеристики немаме индикации за поблиско датирање. Иако има извесна непропорционалност во трупот на коњот (задниот дел е помал во однос на предниот) и коњаникот (потколеницата е непропорционално издолжена во однос на горниот дел на ногата), сепак е очигледно дека се работи за поквалитетна изработка. Лицето на женската биста има одредена облина: и покрај оштетувањата се насетуваат посебно моделираните образи, брада и уста. Кај машката биста единствено може да се суди според пластично моделираната коса со куси кадрици, што земено сè заедно укажува на II в.н.е.

3. Отешево, лок. Сирхан

При изградбата на тунелот кај самото летувалиште во 1948 год. откриен е фрагмент на надгробен споменик којшто се чува во Музејската збирка во Ресен, инв. бр. 8, бр. на влезна книга 139. Димензиите на фрагментот се: вис. 0,68 м. шир. 0,53 м и деб. 0,10 м. (сл. 3).

Се работи за надгробна стела со фронтон и две релјефни полиња којашто е откриена како од горната така и од долната страна. Што се однесува до фронтонот останува нејасно дали тој

³⁵ Антички култ хероса као наслеђе праисторијског друштва, Ж. А., 3(1953), стр. 106—107.

³⁶ Н. Вулић, Споменик LXXI, по 62 (Владиловци), по 173 (Ресава), по 370 (Врбјани), по 383, 385, 387 (Дуње), по 430 (Ореовец), по 439, 642 (Пештани), по 475 (Секирци); Споменик LXXV, по 25, 26 (Суводол), по 104 (Бегниште), по 123 (Дабниште), по 128 (Моклиште); Споменик LXXVII по 59 (Овче поле) и Споменик XCVIII по 120 (Г. Дисан), по 140, 162 (кавадаречко), по 165 (Ресава), по 348 (Дреновец), по 379 (Секирци). За значењето на оваа формула види Ф. Папазоглу, Ж. А. 21 (1977) стр. 147—150.

бил впишан или слободен. Со оглед на тоа дека впишаниот фронтон во нашиов дел на Провинцијава е поретко застапен (вкупно 15 примероци кај два различни типови споменици), поверојатно е дека се работи за слободен фронтон.

Во горното релјефно поле од десно на лево во конвенционален стоечки став и еп фасе претставени се: машка, детска и женска фигура. Од фигурите до долното релјефно поле сочувани се само главите, при што од страните биле претставени возрасни луге, а во средината две деца. Инаку ова е најчест мотив не само на овој тип на споменик, туку на надгробните споменици воопшто, во нашиов дел на Македонија. Интересот на овој споменик е во тоа што тој има две релјефни полиња, тип којшто е редок кај нас (досега вкупно 17 споменици)³⁷ и е посведочен само во Пелагонија, така што нашиов споменик засега е најјужен претставник. Најраниот претставник на овој тип е стелата од Битола од I -от в. н.е., додека најдоцните се од III в.н.е. Со оглед на оштетеноста нашата стела не може поблиску да се датира, освен во рамките на егзистирањето на овој тип. од I — III в.н.е. Инаку покрај мотивот на цела фигура на спомениците од овој тип се среќава гозбата и тоа два пати³⁸ и мотивот на хероизиран(и) покојник (ци): двапати како тн. тракиски коњаник³⁹ и еднаш како Диоскури⁴⁰.

RÉSUMÉ

Nade Proeva: TROIS MONUMENTS FUNÉRAIRES DE LA RÉGION DE PRESPE

No 1. Autel funéraire enfoncé dans l'apside de l'église Sv. Elena et Konstantin de 1888, avec l'inscription qui confirme l'usage de formule ζών και ὄν par les pègrins. Des deux autres monuments avec cette formule dans la partie yougoslave de la province *Macedonija*, celui de *Drenovo*⁴, est aussi érigé par des gens du pays, l'autre est celui de centurion de la *legio III Gallica* décédé pendant son passage en Macédoine au temps d'Alexandre Sévère. Le schéma iconographique nous oriente aussi vers l'Asie Mineure, où la légion avait son camp⁶. D'après les indices paléographiques l'autel se date au III s. de n. è.

No 2. L'autel funéraire de Grnčari (actuellement au Musée d'Ohrid, no. d'inv. A 29) avec deux régistres. En bas sont représentés les bustes de defunts: homme à gauche, femme à droite, dont les visages sont mutilés. Les bustes sont assez rares dans notre partie de la Province, et ils suivent les traces des voies romaines comme

³⁷ Наде Проева, *op. cit.* Тип II д стр. XX.

³⁸ Н. Вулић, Споменик LXXV, по по 17 (Битола) и Споменик LXXI, по 496 (Тројкрсти).

³⁹ Н. Вулић, Споменик LXXI по 399 (Кален) и по 22 (Битола) и Споменик XCVIII по 341 (Г. Топлица).

⁴⁰ Н. Вулић, Споменик LXXI., по 391 (Зрзе).

Via Egnatia, Thessalonike, Scupi. Dans le registre supérieur c'est le schéma du cavalier thrace qui dans ce cas là représente le defunthéroisé où les ancêtres comme l'avaient déjà remarqués N. Vulić²⁸ et M. Garašanin²⁹ et n'a pas aucun rapport avec le même schéma sur les monuments votifs, où il s'agit d'un héros transformé en dieu. Cela est prouvé par l'absence du nom du dieu conventionnellement dit cavalier thrace, et par l'application des noms de différents dieux comme Apolon, Asklepios etc. Malgré certain maldresse dans l'exécution du corps du cavalier et du cheval, on peut le dater en IIe s. de n. à.

No. 3. Stèle funéraire d'Oteševo, actuellement au Musée de Resen (no d'inv. 8). La stèle a deux registres au motif de figures ce qui n'est pas fréquent dans notre partie de la Province. A ce moment on a 17 stèles a deux registres³⁷ toutes de Pelagonie, donc la notre est le plus au sud. Compte d'état de la conservation de stèle on ne peut la dater que dans le cadre de ce type de monuments funéraires qui s'étend du Ier au IIIe s. de n.è.

Примено, IX, 1986.